

ТЕПЛИЦЬКО-БУБНОВЕЦЬКО-СИТКОВЕЦЬКИЙ МАЄТОК РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізується господарська діяльність та економічний стан маєтків польських поміщиків на Правобережній Україні у контексті загальних змін у Російській імперії упродовж: ХІХ- початку ХХст. на прикладі Теплицько-Бубновецько-Ситковецького маєтку (з 1875р. Теплицько-Ситковецької ординації) представників родини Потоцьких.

Дослідження аграрної історії та пов'язаних з нею деяких аспектів формування латифундій та ведення господарства в окремому маєтку має на меті вивчення капіталізації господарства, розвитку товарно-грошових відносин, розширення внутрішнього та зовнішнього ринків, зростання кількості промислових підприємств та вдосконалення їхньої технічної бази, розвиток посесій та впровадження агрономії. Крім того, слід з'ясувати, на якому тлі та які були умови для перетворення кріпосницького господарства у капіталістичне.

Історія родини Потоцьких більшістю дослідників розглядалася у «польському» контексті, хоча з кінця ХVІІІ ст. ця родина все більше інтегрувалася у місцеве життя, зосереджуючи в своїх руках провідні політичні та економічні позиції на Правобережній Україні. Пропонована стаття є лише початком вивчення архівних матеріалів з історії Теплицько-Бубновецько-Ситковецького маєтку, зокрема господарської діяльності його власників.

Українські та російські історики приділили значну увагу дослідженню трансформації поміщицьких господарств в Україні «пореформеної» доби, даючи їй [трансформації] загальну соціально-економічну характеристику [1]. Нині еволюцію поміщицького землеволодіння і технічне забезпечення маєтків висвітлено у працях Н. Темірової, Л. Горенко, В. Павлюка [2]. Однак спеціальної студії про господарську діяльність власників Теплицько-Бубновецько-Ситковецького маєтку немає.

Один з найбільших в Україні Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток Потоцьких розташувався уздовж Південного Бугу, в Гайсинському повіті Подільської губернії та Липовецькому повіті Київської губернії (тепер - Гайсинського, Немирівського та Теплицького районів Вінницької області) [3]. В офіційних документах родини Потоцьких певний час вживалася назва Теплицько-Бубновецький [4], пізніше до Теплицького маєтку була приєднана Ситковецька час-

тина, що відобразилось у назві маєтку: Теплицько-Ситковецький. Упродовж ХІХ ст. ці ситковецькі маєтності переходили від одних Потоцьких до інших (від Станіслава Щенсного (1752—1805) до Ярослава Потоцького (1784-1838), а потім вже до синів останнього — Костянтина (1815-1852) та Венчислава Потоцьких (18 П-І 1869, родини не мав). Нарешті племінниця Ярослава Потоцького Олександра (Александріна, Sasza, Pani Augustowa) (1818-1892), дочка брата Станіслава Потоцького (1782-1831), дружина Августа Потоцького (1806-1867), придбала у Венчислава Потоцького у 1860 р. Ситковецьку волость з населенням 1491 селян чоловічої статі та приєднала до неї свій спадок - Теплицькі маєтності. Її ж зусиллями ці дві частини 17-29 травня 1875 р. були об'єднані в єдиний Заказний маєток («Заповедное имение»), або ордупася (на польський манер, як написано у статуті Теплицько-Ситковецької ординації"). Таким чином, ці маєтності мали навічно закріпитися за родиною Потоцьких.

Наприкінці ХІХ ст. (після смерті 6 січня 1892 р. у палаці Красинських у Варшаві засновниці ординації) наступним власником маєтку стає двоюрідний племінник Олександри - Костянтин Потоцький (1846-1909), який мешкав у своєму палаці у містечку Печора (Вінницька область). Потоцька склала заповіт на користь Костянтина Потоцького ще 14 червня 1887 р. у Варшаві. До Теплицько-Ситковецької ординації (1875 р.) належало 20 666 десятин за винятком селянської землі та 22 села; ключ ситковецький мав 5619 десятин за винятком селянської землі та 6 сіл; сюди входили також всі рухомості, які знаходилися у Теплицькому палаці. Загальна площа цього маєтку становила 26 285 тисяч дес. До складу Теплицько-Бубновецького маєтку входили такі села: Антонівка, Басаличівка, Брідок, Бубновка, Вищий Ташлик (в історичній літературі трапляється назва села Кривий Ташлик, сучасна назва - Веселівка), Нижчий (Гнилий) Ташлик (сучасна назва села - Костюківка), Дмитренки,

Залужжя, Велика і Мала Мочулка, Метанівка, Орлівка, Петрашівка, Побірка, Пчельна (сучасна назва - Бджільна), Розкошівка, Саша, Соболівка, Стражгород, Шиманівка, Ярмолинці, а також містечко Теплик. До складу Ситковецького маєтку: Бондури, Буда-Джуринська, Джуринці, Криштофівка, Ситківці і Шура-Бондурівська [5].

На початку XIX ст. приватне землеволодіння на Правобережній Україні ще являло собою величезні латифундії, які міцно тримали в своїх руках певні родини. Проте окрім купівлі, поступово земля почала розповсюджуватися шляхом реалізації казенних маєтків. Паралельно відбувався процес перерозподілу приватної земельної власності - шляхом продажу, застави маєтків і втрати майна внаслідок неповернення кредиту (впродовж 10 років). Зберігалось й ленне землеволодіння, надане польськими королями за службу з державного фонду, що згодом перетворювалося на приватне [6]. На Правобережжі землями володіли як поляки, так і росіяни, між якими точилася боротьба.

Поміщицьке господарство у другій половині XIX - на початку XX ст. переживало глибоку кризу. Причиною були капіталістичні відносини, що проявлялися у переході до нових методів господарювання, що досить часто було проблемою для власників маєтків. Тому характерною рисою поміщицького господарювання в Україні цього періоду (це стосується і Росії) було невелике землекористування порівняно із землеволодінням. Поміщицькі господарства велися одним з таких способів: 1) власник сам безпосередньо або із залученням найманої адміністрації (офіціалістів) вів господарство за власний кошт; 2) окрім організації власного господарства, він міг отримувати прибутки від маєтку через здачу його в оренду повністю або частково фізичній особі або заводському підприємству; 3) господарство велося змішаним способом. Після смерті Костянтина Потоцького у 1909 р. більшість акцій на цукрові заводи в Соболівці на Ситковцях, володіння у Печорі, Бутені та Жепіхові перейшли до Яніни Потоцької у пожиттєве («доживотне») користування. Власністю ж Печори став Францішк Потоцький, Бутені - Ян Потоцький, Жепіховщини - Томаш Потоцький. Теплицько-Ситковецька ординація дісталась Францішку Потоцькому [7].

Управління господарством, як показали польські дослідження, рідко зосереджувалося у руках самих власників маєтків. Як правило, ці функції покладалися на уповноваженого, або управителя. З початку XIX ст. схема управління маєтком мала чотири або п'ять ступенів. Найвищий ступінь мала **центральна адміністрація** (Administracja[^] Generalna), котра керувала всіма маєтками. Вона могла бути одноособовою (упов-

новажений, управитель, пленіпотент, комісар) або колегіальною. Діяльність центральної адміністрації мала нормативно-організаційний характер, іноді - контролюючий. Другим рівнем була **ключова адміністрація** (економ, управитель, шеф контори, адміністратор ключа з допоміжним персоналом тощо). Вона управляла всіма напрямками господарства на окресленій території у певному ключі. Характер управління в ключовій адміністрації був контролюючий та організаційно-нормативний. Проміжну ланку між центральною адміністрацією та адміністрацією ключа займали (створені у деяких маєтках) управління більших територіальних одиниць, або так званих комісаріатів (komisariatow), котрі об'єднували два або більше сусідні ключі (на їх місці могли бути спеціалізовані управління залежно від напрямку господарювання) [8]. Наступними адміністративними інстанціями було управління різних галузей виробництва - фільварки, лісництва, пропінатії, інші галузей господарства (склади, магазини, каса, фабрики тощо) у ключі. Роль цієї інстанції була виключно виконавчо-організаційна і наглядово-контролююча. Найнижчим рівнем адміністративного апарату був особистий персонал у фільварку (karbowi, wlodarze, polowi, wojcie, gospodynie, gajowi it.) та лісничі. Управлінці потрібні були для нагляду за процесом робіт, а також для організації реалізації продукції. Кожен маєток чи економія мали свою контору на чолі з конторником. У великих маєтках разом з ним працював ще й табельник, який вів облік виконаної роботи у полі. У головній конторі, що об'єднувала всі контори маєтку, працювали бухгалтер, конторники, касир і писар. У невеликих маєтках облік вів сам власник [9].

У другій чверті XIX ст. разом зі змінами у господарстві спостерігаються зміни і на усіх рівнях управлінського апарату, а найголовніше, у центральній адміністрації. Досить важливими для дослідження економічного розвитку маєтку є дані про офіціалістів - персональний склад адміністрації, але, на жаль, документів про персональний склад Теплицько-Ситковецької ординації досить мало. Також немає документів про освіту чи попереднє місце праці офіціалістів за часів Олександрів і Костянтина Потоцьких (такі документи є лише щодо складу та діяльності управлінців у Вілянвському маєтку Потоцької).

Костянтин Потоцький брав безпосередню участь в управлінні маєтком (його невістка Малгожата Радзивілл розповідала, що її тесть був пречудовим господарем; все було у нього під контролем, він знав, що потрібно зробити чи відремонтувати для кращого стану свого маєтку та палацу в Печорі, з якого він і управляв своїми володіннями). Управління мало два рівні: **цент-**

ральне (головне) та управління економіями (фільварками). Центральне управління складалося з уповноваженого, контролера, касира, ревізора оренд, бухгалтера, архіваріуса, роз'їзного контролера, надлісного (головного лісного). **Керівництво економіями (фільварками)** здійснювали управителі, економи та їхні помічники, конторники, магазинери, гуменні, наглядачі за виконанням робіт, отамани тощо [10]. Основне управління зосереджувалося в руках 7 осіб, керівництво фільварками - 31 особи, лісовим господарством - 56 осіб. Необхідно зазначити, що усі зміни в складі адміністрації маєтку впроваджувалися поступово. Серед представників адміністрації практично не було «випадкових» людей. Усі вони мали або середню освіту, або ж достатній досвід роботи (досить часто управителі запрошувалися на працю за рекомендацією знайомих та сусідів власників; та нерідко вповноважені особи змінювалися у маєтку). Наприклад, на 1897 р. дані про освіту офіціалістів у Теплицько-Ситковецькій ординації такі: університетську освіту здобув уповноважений Ісидор Вікторович Ставинський; вищу середню освіту та практичну підготовку в інших маєтках мали: управляючий (Йосип Вікторович Пржибишевський), головний лісничий (Іван Владиславович Жуковський), лісничі (Франц Карлович Микульський та Йосип Казимирович Сидорович); середню освіту та практичну підготовку в інших маєтках чи на промислових підприємствах отримали: шеф контори (Карл Іванович Печені), касир (Емерик Іванович Бржозовський), ревізор (Маріан Францевич Бандуровський), бухгалтер (Сигізмунд Титович Белінський), його помічник (Іван Андрійович Печені), роз'їзний контролер (Владислав Миколайович Терпилловський), управляючий (Миколай Осипович Шанявський). Уповноваженими при Олександрі Потоцькій були: від 22 грудня 1880 р. на строк 12 років головним уповноваженим став граф Фелікс Вікторович Чацький (що мешкав у Білій Церкві). Перед ним був Генріх Павлович Гнатовський; після Фелікса Чацького до 1892 р. працював Адольф Грудзинський [11]. Після нього на кінець XIX ст. уповноваженим Костянтина Потоцького був спочатку Ісидор Вікторович Ставинський, після якого на цій посаді певний час працював Станіслав Орліковський (він був ще і пленіпотентом Потоцького), після звільнення на місці Орліковського недовго був пан Виджге (Wydzge), а після останнього до 1917 р. - пан Андрич (Andrycz), який допомагав Потоцьким вивозити майно з Печорського палацу. Решта управлінців, економів та лісничих мали досвід практичної роботи. Від рангу управлінця залежала й оплата праці; також було передбачено видачу нагород (премій) з власного доходу володаря маєтку, але

розмір нагороди не міг бути більшим, ніж три місячні оклади. Заробітна плата істотно відрізнялася у працівників маєтку: найвищою на 1897 р. вона, звичайно, була в уповноваженого (4800 руб. на рік), управителів (600-1200 руб.) та головного лісного (1520 руб.). Управителі також отримували 10 % від чистого прибутку господарства [12]. Всі службовці забезпечувалися квартирами й отримували опалення та харчі з господарства. Отже, компактний склад службовців, професіоналізм, чіткий розподіл обов'язків, суворі підпорядкованість нижчої управлінської ланки вищій формували підґрунтя чіткої організації господарського організму. У сфері управління маєтками відбивалася також імперська національна політика [13].

У маєтках велося господарське рахівництво й відповідна документація. У Теплицькій ординації подвійна рахунковість була введена у 1882 р., до того часу велося просте рахівництво. Вести рахунки у **фільварках** мали конторники, у розпорядженні яких були: розрахункові листи для щоденних записів поденних робітників (велися у двох екземплярах); рапорти про виконану роботу в фільварку (відсилались кожні два тижня); щомісячні рапорти про харчі (дані про зібраний хліб, обмолот, кількість використаного зерна, кормів тощо); книги записів оплати праці адміністрації та робітників; робочі книги; книга щоденного контролю відробітків постійних працівників; книга щоденного контролю відробіткових авансів, що видавалися місцевому населенню; книга асигнування в економічні магазини для отримання продуктів покупцям або для внутрішнього користування даної економії; реєстри «живого» та «мертвого» інвентаря; реєстри продуктівта матеріалів (на основі котрих створюються рапорти до головного управління). Рапорти приймалися та звірялися бухгалтером. У головній конторі був касовий відділ. На весь Теплицько-Ситковецький маєток була одна **головна каса**, розташована у містечку Теплик. Завідував нею касир, який вів таку документацію: касовий щоденник (у нього вписувалися асигнування видатків та доходів); касовий рапорт (у нього вносились асигнування, але вже розподілені по окремих рахунках головної книги). Касовий рапорт щомісячно подавався уповноваженому, котрий звітувався ним перед власником. В основі рахівництва головної контори лежить ведення **головної книги**, яка складається з протоколів рахунків. З головної книги щомісячно складалися конспекти рахунків, котрі слугували для перевірки. По закінченню кожного року давалися виписки з головної книги щодо рахунків балансу, підсумків, рахунків доходів та видатків. Записи містять ретельне пояснення як debet'a, так і credit'a, і підписані бухгалтером,

шефом контори і уповноваженим, під назвою *річного балансу*, подаються на розгляд володаря. Крім того, окремим управлінням складаються перевитрати кошторису і подаються на розгляд центральної контори. Там вони обробляються і поповнюються перевитратами центрального управління. Перевитрати кошторису складаються раз на рік за єдиною схемою, а у кінці року, включаючи пояснення різниці у балансі, шефом контори надаються уповноваженому, який, у свою чергу, все передає власнику. Разом з перевитратами кошторису подаються й іменні списки працівників маєтку. Чистий прибуток Теплицько-Ситковецького багатогалузевого господарства у 1887-1892 рр. становив 162 084 руб. 16 коп., в 1892-1897 рр. - 172 935 руб. 68 *К* коп. [14].

У маєтках домінували дві форми господарювання: власник безпосередньо або через найману адміністрацію вів господарство або здавав маєток в **оренду (посесія)** на тривалий термін особі або заводу по переробці сільгосппродукції. Друга форма була досить поширена на Правобережжі. У незначних масштабах траплялася і короткострокова селянська оренда. Основними формами оренди були натуральна й грошова. Орендні ціни залежали від співвідношення попиту й пропозиції, тобто від того, наскільки сторони були зацікавлені у тому, щоб здавати й отримувати в користування землю. Оскільки у кінці XIX - на початку XX ст. ця потреба постійно загострювалася, то й орендні ціни зростали. Зростання зумовлювалося потребою селян та підприємців у землі. Загальне поширення оренди (наприклад, орендування землі з метою виробництва зерна на ринок), у свою чергу, істотно підвищувало орендні ціни, через це власники для більшого зиску за краще вважали здавати землю. Були й інші умови, які сприяли оренді, серед них: зниження врожайності, що було наслідком виснаження землі; коливання і зниження цін на сільськогосподарську продукцію; зростання заробітної плати та інших витрат у виробництві. Крім того, деякі землевласники, котрі жили в інших країнах або обіймали громадські та адміністративні посади, були не в змозі безпосередньо займатися організацією господарства, а тому нерідко вдавалися до оренди. Це робили і ті, хто просто не вмів господарювати [15].

Водночас існувало чимало свідчень про негативний вплив оренди на господарство. Наприклад, у Теплицько-Ситковецькому маєтку Костянтина Потоцького до 1895 р. з 20 тис. десятин ріллі 74 % здавалося в оренду, в загальній площі маєтку це становило 57 %. Наприклад, заданими по Теплицькому маєтку за 1887-1891 рр. власне господарство давало (морг давав) 6,62 руб., а орендоване - 3,08 руб. У 1892-1896 рр. - 4,14 руб. та 3,66 руб.; а за десяти-

річчя різниця була такою: власне господарство 5,33 руб., орендоване - 3,35 руб., що становило 35,1 % від прибутку на власній землі [16]. Термін оренди різних економій був неоднаковим - від 5 до 12 років (досить часто орендні угоди поновлювались після їх закінчення). Орендна плата за 1 десяток ріллі коливалася від 5,5 до **10,5** руб. На орендарів Теплицького маєтку накладалися такі обмеження: на бурякових плантаціях певна площа обов'язково відводилася під буряки, які за визначеною ціною продавалися цукровому заводу; на ділянках без буряків орендареві надавалася повна свобода, але заборонялося висівати соняшники чи інші культури, що виснажують ґрунт. Незважаючи на всі заходи для посилення врожайності, землевласники відзначали нижчу прибутковість та виснаження орендованої землі [17]. Прибутковість орендних земель була нижчою (майже на 35 %) від землі, яка перебувала у користуванні власника. З 1 десятичини власницької частини землі у 1908 р. було зібрано озимої пшениці 37 пудів, а з десятичини, яка здавалася в оренду з половини, - 27,1; жита - відповідно 68,2 та 56,4, ячменю - 39,2 та 28,3, гречки - 12,1 та 4,4 пудів тощо. Великою популярністю користувався ячмінь, що вирощували у Соболівці. Ячмінь продавали великій німецькій фірмі Gieske-Rabecke [18].

Землевласники, крім оренди, широко користувалися й іпотекою - кредитом під заставу нерухомості, головним чином, землі. Іпотека була одним з перших і найістотніших різновидів кредиту, яка зіграла важливу роль у становленні й розвитку аграрного капіталізму в багатьох країнах. Іпотека досить широко застосовувалася помісним дворянством ще в дореформену добу. Тоді вона [іпотека] мала переважно державний характер, а отримані позики більшою мірою використовувались у невиробничих цілях. Наприклад, у 1853-1854 рр. Олександра Потоцька взяла кредит на 37 років у Санкт-Петербурзі під заставу сіл зі свого маєтку з кількістю душ 4108 по 70 руб. за кожен душу [19].

Досить часто поміщики не тільки самі хазяйнували на власній землі, а й виступали орендарями чужої землі. Багато поміщиків орендували великі ділянки землі, засновуючи на них велике господарство, нерідко із застосуванням новітніх досягнень агротехніки. Як правило, на таких ділянках організовувалося експериментальне господарство або ж започатковувалися нові галузі. У першу чергу це були господарства з цукрово-буряковим, винокурним, крохмальним заводами. Особливо широко була розвинена оренда землі великими підприємцями на Правобережній Україні, які брали у користування цілі маєтки й хутори. У Подільській губернії до ¼ усіх поміщицьких господарств велися на орендованих землях.

Ще на початку XIX ст. дворяни втратили монополне право на земельну власність, а реформа 1861 р. остаточно підірвала й цю монополію. Незважаючи на це дворянство зберегло достатньо міцні позиції, займаючи значні земельні масиви, на яких функціонували великі господарства по виробництву й переробці сільськогосподарської продукції. До роботи залучалися тисячі найманих робітників та селян; поміщики поставляли на ринок великі порції товарної продукції, значну частку якої становив експорт. Проте реформа 1861 р. істотно ускладнила становище поміщицьких господарств, адже, втрапивши гарантовану робочу силу у вигляді праці кріпаків і не маючи вільних коштів, їхні [поміщицьких господарств] господарі переживали складний перехідний період. Цей факт підтверджується численними спогадами очевидців. Основний контингент робітників становило місцеве населення. Серед робітників маєтку були різні категорії: річні, місячні, строкові, поденні. Застосовувалась і відрядна праця.

На території маєтку селяни до указу від 30 липня 1863 р. відбували відробітну («іздельну») повинність. За реформою 1861 р. селяни мали змогу викупити у графині Потоцької землю. Наприклад, селянам містечка Соболівка (від 13 березня 1859 р. село Соболівка було перейменоване у містечко) дозволялось викупити 356 десятин присадибної, 3396 десятин 690 кв. сажнів польової землі та 277 десятин незручної. Десятина присадибної землі оцінювалася у 66 руб., а польової - у 44 руб. Як правило, на один двір (їх на час реформи у Соболівці було 440) припадало 8 десятин 500 кв. сажнів землі. Після остаточного затвердження уставної грамоти була визначена сума щорічних викупних платежів - 8461 руб. 68 коп. Поміщика накінула селянам ще 277 десятин непридатної землі. Усього соболівчани повинні були внести за землю 99 966 руб. 83 коп. Частина своїх угідь графиня Потоцька здавала в оренду місцевому поміщикові Лютостанському. З матеріалів інвентаризації містечка Соболівка, проведеної 1850 р., постає сумна картина землекористування: поміщика О. Потоцька утримувала 6282 десятини землі, а всі її кріпаки користувалися лише 547 десятинами. Усього у поміщиці було 1503 кріпаки та 1460 кріпачок. З 317 кріпацьких господарств тільки у 261 господарстві були коні; лише 23 двори мали плуги. У селі налічувалося 42 двори городників та 4 бобилів, які також відробляли панщину [20].

Скасування кріпацтва спричинило серйозні зміни в становищі поміщицького господарства. Це стосувалося його розмірів, методів господарювання, прибутковості тощо. Результативність господарської діяльності значною мірою зумовлювалася внутрішньою організацією маєтку. Ін-

формація щодо цього питання міститься в описах маєтків, частина з яких опублікована, решта зберігається в архівосховищах України й Росії. На Правобережній Україні у пореформену добу великі поміщицькі латифундії перетворювалися на капіталістичні підприємства, що працювали виключно на ринок. Цей процес витісняв залишки феодально-кріпосницької відробіткової системи і сприяв поширенню нової, капіталістичної. У землеробстві зростає завдяки запровадженню нових методів обробки землі, глибокій оранці, використанню мінеральних добрив (суперфосфатів) та більш раціональній сівбі сівалками. У маєтку Потоцьких, а саме у селі Велика Мочулка, було дослідне поле, де проводився експеримент по вирощуванню нових сортів пшениці, вівса, гороху тощо з додаванням мінеральних добрив (використовували фосфатно-кислі добрива). У результаті на ділянках, де були використані добрива суперфосфат і томасшлак, спостерігалось збільшення врожайності.

До кінця XIX ст. на Правобережній Україні у 147 господарствах землеробство велося самим поміщиком, а у 97 - змішаним способом (власне господарство і здача в оренду). Це визначало потребу поміщика мати власний інвентар та застосовувати сільськогосподарські машини. Внаслідок цього рівень технічного оснащення землеробства був порівняно високий. Більшість маєтків перетворилися на великі капіталістичні економії, де виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалося з їх промисловою переробкою. Упродовж 70-80-х років зростає інтенсифікація господарства у поміщицьких економіях, підвищується рівень техніки виробництва. У великих бурякових господарствах ґрунт збагачувався гноєм та застосовувалися ефективні знаряддя праці. У технічному відношенні вирізнялися великі економії з великими плантаціями цукрового буряка, які [економії] мали оборотні капітали й добре технічне оснащення. Таким чином, можна стверджувати, що магнатські господарства кінця XIX ст. наближалися до типу великого капіталістичного підприємства із застосуванням вільнонайманої праці, яка забезпечувала отримання більш високих прибутків, ніж відробіткова система та панщина.

У 60-70-х роках Київська губернія вийшла на перше місце завдяки розвитку цукрової промисловості (не останню роль у цьому зіграла і царська політика щодо розвитку цукроварень). У цій галузі основна ініціатива належала поміщикам, які володіли землею й лісами та мали достатньо робочої сили з селян, що вирощували буряки та працювали на фабриках. Після 1881 р. на Правобережній Україні стара технологія чавіння соку з буряків за допомогою гідравлічного преса була замінена розпилювачами і фільтруючими пресами (у Теплицькому маєтку цей метод

застосовували ще з 1872 р. [21]). Це дозволило збільшити вихід цукру з берківця від 35 фунтів до 1 пуду 30 фунтів, тобто вдвічі. Майже повне припинення імпорту цукру в 1877 р., спричинене вимогою сплачувати мито золотом, стимулювало підприємства. У Західній Європі відчувався брак цукру, тому вона стала хорошим ринком для експорту; через економічну кризу там трималися високі ціни. У Теплицько-Ситковецькій ординації було два цукрових заводи: Соболевський та Ситковецький. Договори про оренду землі з заводом і власниками маєтку склалися на 6 років, пізніше - на триваліший термін (до 12 років). Між власницею Олександрою Потоцькою та заводом було підписано кілька договорів про взаємні умови [22].

Ситковецький цукровий завод було створено в 1843 р. (є дані про створення заводу в 1836 р. Ярославом Потоцьким [23]). При заводі було 43 десятин 1841 кв. сажнів землі; під заводським підприємством - 27 десятин 1429 кв. сажнів, незручної землі - 4 десятин 1681 кв. сажнів; під заводським підприємством - 11 десятин 1131 кв. сажнів У 1866 р. було прийнято устав (від 7 жовтня 1866 р.) Ситковецького цукрового заводу, який належав барону Карлу Таубе і французькому підданому Іполиту Гафрору. У 1867 р. було зведено нову будівлю підприємства. Цукроварня на 1867 р. була устаткована 1 вогневою, 2 паровими машинами (завод вогневого механізму); на ній працювало 190 робітників (100 чоловіків, 60 жінок, 30 неповнолітніх). За виробничий сезон переробляли у середньому 4920 (1864-1865 рр.), 7308 (1865-1866 рр.) берківців буряків, виробляли 6 000 берківців свекловичів; вихід піску із 1 берківця становив 22 фунти. Вода для заводу постачалася з озера Потоцьких, що займало під водозбірником площу в 15 десятин 930 кв. сажнів. Озеро отримувало воду з двох річок (без назв), які починалися у лісі (власність Потоцького). На 1897 р. цукроварня була устаткована 13 дифузорами по 280 відер, 9 паровими машинами; на цукроварні працювало приблизно 120 робітників. У середньому щосезону там вироблялося 370 тис. пудів цукру та 913 тис. пудів рафінаду. На кінець XIX ст. директором заводу був Осинський, помічником директора - Славекський, бухгалтером - Фіновицький [24].

Великим підприємством на території Теплицько-Ситковецької ординації був і **Соболевський цукровий завод**. На початку лютого 1868 р. відбулась домовленість між акціонерами та Олександрою Потоцькою про створення заводу, а вже 17 травня цього ж року був затверджений статут «Товарищества Соболевского свеклосахарного, песочного и рафинадного завода» [25]. О. Потоцька заправляла підприємством через свого посередника і внесла найбільший пай. Вона також

виділила зі свого земельного фонду місце для цукроварні і 400 десятин землі для посіву цукрових буряків. Поміщиця взяла на себе постачання дров для заводу зі своїх лісів. У 1869 р. було затверджено бюджет на будівництво Соболевського цукрового заводу. У 1868 р. на загальних зборах акціонерів було призначено директором-розпорядником Соболевського цукрового заводу англійця Річарда Сіменса. У 1870 р. селянам було сплачено 1945 крб 20 коп. за переселення їх з території, на якій був зведений завод, а також за інші витрати, пов'язані з будівництвом. Цукроварня була устаткована 11 дифузорами, 12 паровими машинами; у ній працювало 400 робітників. За виробничий сезон у середньому перероблялося 196 299 берківців буряків, вироблялося 60 018 пудів цукру-піску і 114 633 пуди рафінаду. Вже перший виробничий сезон дав О. Потоцькій та її компаньйонам 45 000 рублів прибутку, а через 10 років прибуток становив 1655 000 рублів. З книги протоколів засідання правління Соболевського цукрового заводу за 1868-1893 рр. видно, скільки вироблялось цукру. Зокрема, у 1869-1870 рр. - 51 000 пудів, 1872-1873 рр. - 125 500, 1882-1883 рр. - 100 500, 1885-1886 рр. - 204 294, 1889-1890 рр. - 173 000, 1892-1893 рр. - 156 312 пудів. У середньому щосезону виробляли 370 тис. пудів цукру та 913 тис. пудів рафінаду [26]. Цукор був своєрідним символом економічної сили Правобережної України.

З кінця XVIII ст. стало поширюватися виробництво горілки для продажу, яке, неухильно зростаючи, перетворилося на одну з найважливіших статей у валовому прибутку поміщицьких господарств. За умови низьких цін на хліб горілка давала у 2-3, а то й в 4 рази більший прибуток, ніж зернові вироби. У роки зниження цін на хліб лише горілчане виробництво могло гарантувати поміщикам більш-менш стабільні прибутки. Особливістю винокурної промисловості в Україні була її концентрація в руках поміщиків. У Теплицько-Ситковецькій ординації статтями прибутку була і переробна промисловість - Бубновецький винокурний та Пчельнянський винокурний і ректифікаційний завод. Перебудова Пчельнянської винокурні у 1895 р. обійшлася власникам у 105 тис. руб. Слід зазначити, що завод був підприємством змішаного типу (це приклад заводу сільськогосподарського та промислового типів). Спочатку завод займався вичурюванням тільки сирого спирту, з 1895 р. було добудовано і ректифікаційні відділення. Завод був підпорядкований адміністрації маєтку. Приблизне вирахування прибутку від заводу становило 38 694 руб. валового доходу. У 1896 р. чистий прибуток Пчельнянського заводу становив 14 701 руб. 91 коп. Ще однією статтею прибутку була вальцьова борошномельна фабрика у селі

Нижчий Ташлик. Борошномельна фабрика щороку виробляла близько 100 тис. пудів продукції. Прибутковими були й оброчні статті: чиншові єврейські землі й садиби, а також 25 корчмів. Окрім цього, у Розкошувці діяли 17 водяних млинів та 1 вітряк [27].

Розвиток цукрової промисловості, а також будівництво залізниць були б неможливими ще без одного джерела збагачення у західних губерніях - лісу. Впродовж десятків років поступовий розпродаж величезних лісових ресурсів Правобережної України був найпростішим засобом одержувати готівку за майже повної відсутності банківського кредиту. Звичайно, наслідком шаленої гонитви за грішми стали неоправдані екологічні втрати; вирубка, викорчовування лісу, оранка під технічні культури призвели до зміни пейзажу Правобережжя. Потреба у шпалах для залізниць, у папері, особливо у деревині, дуже швидко спричинила подорожчання лісу. Наприклад, Теплицькі ліси у більшій кількості використовувалися для потреб цукрових заводів, у меншій - для потреб маєтку та на продаж. Значної шкоди завдала і несистематична вирубка лісу. Ліса маєтку складаються з чорнолісних порід (граб, клен, ясен). Дуб у деяких урочищах був другою основною породою. Траплялися берези й осини; а от хвойних насаджень майже не було. Лише з 1894 р. лісники вирощували у розпліднику сосни та ялини з метою декоративного насадження біля лісових доріг. До 1890 р. для лісів маєтку не було плану ведення лісного господарства. Деревина, призначена на продаж цукровому заводу, продавався євреям за безцінь. При цьому вирубувалися значні ділянки лісу. У 1890 р. було складено план лісів Теплицько-Ситковецького маєтку: згідно з ним всі ліси було розбито на три дачі відповідно до обороту рубки. Наприклад, Теплицько-Бубновецька дача була з 6-пільним оборотом рубки. У листуванні по маєтку (за 1841 р.) збереглися згадки про те, що у лісокористуванні був «беспредел» - головний лісничий самостійно займався продажем лісу або обмінював його на кури та яйця. Економ Туркевич зв'язався з євреями, яким, окрім дерева, продавав і пшеницю; більш того, він для своїх власних потреб із зерна маєтку виробляв горілку, котру так само продавав. Зазначимо, що виробництво горілки й пива у великій кількості негативно позначалося на внутрішньому ринку. Селяни дуже часто витрачали усі свої заощадження на купівлю в корчмі поміщицьких горілки й пива замість того, щоб отримані від продажу продуктів гроші вкладати у розвиток власного господарства.

Надмірної експлуатації лісові багатства зазнавали до 1890 р., доки на цукроварні й вино-

курні не почало надходити залізницями вугілля з Донбасу. Прибутки, одержувані на Правобережній Україні від удосконалення техніки і банківської системи, мали зовсім інший характер, ніж на Лівобережжі. На цій території постійно вдосконалювалися шляхи сполучення. Важливим джерелом прибутку було вкладення вільних коштів у цінні папери різних підприємств. Галуззю, в яку поміщики вкладали небагато, проте споживали максимально, було розширення залізничної мережі. Ще до скасування кріпацтва і польського повстання найбагатші польські родини шукали можливостей, щоб вкласти кошти в будівництво залізниць з Києва до Одеси. Ксаверій Браницький з 1858 р. намагався зацікавити Потоцьких та Воронцових у створенні товариства для будівництва залізниці [28].

Керівництво Вітте Південно-західною залізничною компанією було позначено розширенням мережі залізничних ліній на місцях. Головним акціонером Товариства взаємного страхування цукрових фабрик був Владислав Браницький, що вклав кошти у п'ять проектів, які реалізовувалися впродовж наступних років. Поступово були прокладені залізничні лінії Козятин - Цибулів - Біла Церква, Монастирище - Умань - Ольвіополь - Верbove, Умань - Шпола, Дашів - Ямпіль аж до Дністра, Проскурів - Кам'янець - Вороновиці. У підсумку Південно-західна залізнична компанія досягла чудових результатів: її прибуток становив 22,6 млн руб. при 14,8 млн руб. затрат, отже, дохід акціонерів сягав 7,8 млн [29]. У 1898 р. на вимогу і за участю керівництва цукрозаводу було прокладено вузькоколійну залізницю. Вона простягнулася від Бердичева до Гайворона, від Гайворона до Рудниці, а далі - до станції Підгородня [30].

Отже, перетворення кріпосницького господарства на капіталістичне здійснювалося шляхом подальшої товаризації землеробства та скотарства, налагодження промислового підприємництва, використання машин і найманої праці. У практиці застосовувався розрахунок, котрий стимулював використовувати всі ресурси з найбільшою користю. Це вело до збалансованості усіх складників у структурі господарства. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток Потоцьких був великим господарством підприємницького типу, орієнтований на ринок. В організації господарювання поєднувалися різні методи, що давали змогу зміцнити позиції та покращити результати виробництва. Важливим джерелом прибутку в маєтку була посесія. Таким чином, поповнювалася нестача обігових коштів і робочої сили, необхідних для ведення господарства на тій частині землі, що залишалася у безпосередньому віданні власника.

1. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX вв.).- М.: Наука, 1969; *Гур.жій О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України I половини XIX ст.- К., 1954; *Сташевский Е. Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине (18-1 половина 19 в.).- М., 1968; *Минарик Л. П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX - начала XX вв.- М., 1971; *Маркина В. А.* Магнатское поместье на Правобережной Украине.-К., 1961.
2. *Темірова Н. Р.* Теплицько-Ситковецький маєток графа К. К. Потоцького в другій половині XIX ст. // *Донецький вісник наукового товариства ім. Т. Шевченка.-Донецьк, 2002.- Т. 2.- С. 66-72; Горенко Л. М.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст.- 1905 р.) // *Український історичний журнал.- 2000.- № 5.- С. 88-97; Павлюк В. В.* Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті розвитку краю // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наук, праць - Хмельницький, 1999; Drozd-Szczybura M.* Ordynacje rodowe w XIX i I polowie XX w. Wielkie posiadlosci ziemskie w Polsce porozbiorowej na przykladzie ordynacji lancuckiej- Krakow, 1998.
3. Archiwum Glowne Akt Dawnych w Warszawie (далі - AGAD) Zbiór kartograficzny - в архіві є чимало мап, на яких показано територію у різні проміжки часу, яка входила до Теплицької ординації, 476-35 - костел в м. Теплику; 484-5 - карта Теплицько-Ситковецького маєтку; 484-23, 484-24, 484-25 тощо.
4. Ibid. sygn. 484-14. Мала Теплицько-Бубновецького маєтку від 1872 р.
5. *Lojek J.* Potomkowie Szczesnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna 1799-1921.- Lublin, 1980; *Zielinska T.* Poczet polskich rodow arystokratycznych.- Warszawa, 1997; *Stanislaw Konarski.* Potocka z Potockich Alexandra II Polski Sownik Biograficzny.-Wroclaw, Warszawa, 1972.-Т. XXVII.-S. 731-732; Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІАУ).- Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 2271.- Арк. 2; Ф. 486.- Оп. 5.- Спр. 414.- С. 34-39; AGAD. Akta dobr Podolsko-ukrainskich Potockich (далі - ADPUP).-Sygn. 1,28, 169.
6. *Борисевич С. О.* Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.) // *Український історичний журнал.- 1992.-№ 3,-С. 91.*
7. *Potocka M.* Z moich wspomnien, pamіctnik; oprac. przedm. i przypisami opatrzył Eligiusz Kozłowski. - London, 1983 (Biblioteka Polska. Sériа Czerwona; T. 97).- S. 229.
8. *Rychlikowa I.* Zarzy dziejow latyfundiум lancuckiego. Zamek w Lancucie.- Warszawa, 1964; *Rozenowa H.* Produkcja wodka i sprawa pijanstwa w Królestwie Polskim 1815-1863- Warszawa, 1983; *Markowski M.* Zmierzech ordynacji lancuckiej (1918-1939) // *Kieleckie Studia Historyczne.- № 9. - Kielce, 1991.*
9. AGAD. ADPUP. - Sygn. 15. Pík 1874.
10. *Лещенко И. В.* Теплицько-Ситковецьке заповідне ім'є графа К. К. Потоцького Київської і Подольської губерній.- К., 1897.-С. 73-74.
11. AGAD. ADPUP.- Sygn. 27. Листування від 3 березня 1892 р.
12. *Лещенко И. В.* Указ. соч.- С. 70-74; *Epsztein T.* Edukacja dzieci i mlodziezy w polskich rodynach ziemianstwana Wotyniu, Podolu i Ukraine w II polowie XIX w- Warszawa, 1998.- S. 10-15.
13. *Drozd-Szczybura.* Ordynacje rodowe w XIX i I polowie XX w. Wielkie posiadlosci ziemskie w Polsce porozbiorowej na przykladzie ordynacji lancuckiej.- Krakow, 1998.
14. AGAD. ADPUP.- Sygn. 4, 5, 16-29.
15. *Темірова И. Р.* Соціально-економічна еволюція поміщицтва України...-С. 127-128.
16. *Лещенко И. В.* Указ. соч.-С. 185-187.
17. *Павлюк В. В.* Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті розвитку краю // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наук, праць- Хмельницький, 1999.— С. 54.*
18. *Potocka M.* Op. cit.- S. 188.
19. AGAD. Zarzad Glowne Dobr interesow Augusta Potockiego (далі - ZGDAP).-Sygn. 167.
20. <http://sobolivka.com.ua>; ЦДІАК України- Ф. 442.- Оп. 299- Спр. 116.- Арк. 1-7. Теплицько-Ситковецьке Заповідне ім'є Потоцького.- С. 33-34.
21. *Казьмирчук Г. Д., Соловійова Т. М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX ст. - С. 14; *Beauvois D.* Trojkt Ukraini: szlachta, carat i lud na Wolyniu, Podolu i Kijowszczyzynie 1793-1914.- Lublin, 2005.- S. 667.
22. AGAD. ADPUP.- Sygn. 179.
23. *Гордуновський О. М.* Поміщицькі господарства Правобережної України...- С. 132. ЦДІАУ- Ф. 730.- Оп. 1.- Спр. 66- Арк. 54.
24. Монографічний очерк Ситковецького свеклосахарного заводу, належного графу К. К. Потоцькому і арендуемого Ситковецьким Высочайше утврдженим Товариством / Сост. Т. Л. Осинський- Немиров, 1897.- С. 14, 15, 17, 148-149; *Гордуновський О. М.* Вказ. праця.- С. 132; AGAD. ZGDAP. - Sygn. 163, k. 740-741.
25. ЦДІАУ-Ф. 730.-Оп. 1.-Спр. 111.-Арк. 1-51; Там само.- Ф. 442- Оп. 543- Спр. 159- Арк. 1-42 (Устав Товариства на с. 40).
26. AGAD. ADPUP.- Sygn. 179; *Лещенко И. В.* Указ. соч.- С. 172.
27. AGAD. ADPUP.- Sygn. 114 (gorzelnie i karczmy).
28. *Beauvois D.* Op.cit- S. 664-666.
29. Ibid.
30. AGAD. ADPUP.- Sygn. 14; <http://sobolivka.com.ua>.

O. Lobko

TEPLITSKO-BUBNOWETSKO-SITKOWETSKY ESTATE OF THE POTOCKI FAMILY IN THE 19 th - EARLY 20 th cent.

This article is devoted to the question of history and agricultural development of Teplitsko-Sitkowetsky estate (ordynacja) of Potockifamily in the south-western part of Ukraine (part of Podillia and Kyiv regions). The research will be conducted by a thorough investigation of the richest and most influential Polishfamilies' (such as Potocki) input into the region's agricultural development.